

“ОДИНИЦІ АНАЛІЗУ” РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ: МЕТОДОЛОГІЯ ПИТАННЯ

Генетична психологія ґрунтується на тих логіко-методологічних засадах, що дійсне пізнання і розуміння об'єкта дослідження можливе лише за умови простеження виникнення і становлення даного об'єкта. Тож, з генетичної точки зору, для того щоб зрозуміти, що таке особистість, треба пояснити і показати (відтворити в моделях) процес її становлення, визначити, яким чином і в результаті дії яких саме закономірностей і механізмів виникає і розвивається особистість як цілісність. Цей шлях пошуку призводить, кінець кінцем, до можливості відповісти на питання «Що розвивається?», «Що є об'єктом розвитку?».

На перший погляд, у психології приділялося і приділяється більш ніж достатньо уваги дослідженню проблеми розвитку особистості. Проте, це дійсно лише на *перший* погляд... Ретельний аналіз великого масиву літератури засвідчує, що в абсолютній більшості випадків завдання вивчення розвитку особистості конкретизується і реалізується як вивчення розвитку окремих психічних явищ або їх групи (редукціонізм). Мета ж - розуміння психологічної сутності особистості через осягнення шляхів і механізмів її становлення - лише декларується. Одним із наслідків цього є доволі чітке і напрочуд легке логічне розведення теорій розвитку особистості на так звані «біологізаторські» і «соціологізаторські». Просто, перша група теорій будується на узагальненні емпіричних фактів про становлення окремих психічних явищ, на які (ніби-то) більше впливають біологічні (спадкові) фактори, а друга - вивчає психічні явища, що розвиваються більше під впливом соціального оточення.

Звісно, ці теорії фіксують дійсний стан речей: адже особистість, і справді, *дозріває* як біологічна істота, а з іншого боку - вона *формується* як істота соціальна. І дозрівання, і формування є складовими процесу розвитку особистості, але вони не є цей розвиток, і не «дають» його навіть при складанні між собою (Останнє є саме по собі доволі проблематичним моментом, і з того часу, як О.В.Запорожець зауважив, що взаємостосунки дозрівання і формування не досліджені в психології, нічого не змінилося).

Ми можемо зазначити зараз, що психологія не має теорії розвитку цілісної особистості через один суттєвий момент: утрачена «третя складова» розвитку, а саме - саморозвиток. Свого часу Г.С.Костюк зазначав, що недостатність існуючих протилежних підходів для справжнього розуміння розвитку особистості повинне долатися «науковим розумінням процесу становлення людської особистості як «саморуху», що визначається єдністю його зовнішніх і внутрішніх умов» [3].

В подальші роки продовжує висловлюватися ця ж думка про те що, мова повинна йти про розвиток не лише за сутністю природи (дозрівання), не лише за сутністю соціуму (формування), а перш за все за сутністю людини - про *саморозвиток*: як фундаментальну здібність людини становитися і бути дійсним суб'єктом свого власного життя. Отже, нічого позитивного в даному напрямі за ці роки в психології особистості не відбулося...

Генетико-моделюючий метод, який ми розробляємо, включає принцип саморозвитку, тож подальший наш аналіз буде здійснюватися саме в межах даного методу.

Генетико-моделюючий метод має на меті вивчення самої цілісної особистості, що саморозвивається. У зв'язку з цим виникла необхідність пошуку «одиниць» зовсім іншої природи, і було встановлено, що такою є потреба, як суперечлива вихідна єдність біологічного і соціального, яка зумовлює існування особистості. Принципи побудови методу відбивають природу існування об'єкта вивчення: само моделювання (креативність), єдність біологічного і соціального, неможливість отримати остаточні (кінцеві) емпіричні пошуки щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Технологія методу (принцип єдності генетичної і експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження в максимальних «природних» умовах існування особистості і створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку і існування.

Інший момент. Привласнення культурно-історичного досвіду у вигляді засобів-знаків, що починається на певному (не початковому!) етапі онтогенезу, відбувається у власній активності індивіда, спрямованій на задоволення існуючих потреб. Це - азбука культурно-історичної теорії. Але тут з'являються, як мінімум, два кардинальні питання. Як виникає сам цей етап, з якого починається «вростання в культуру»? Що було до його виникнення і що призвело до його появи?

Друга група питань стосується, власне, потреб. Адже індивід ніколи актуально не переживає як такої *потреби у привласненні здібності*. Що ж означає фраза про те, що це привласнення здійснюється у *процесі* реалізації потреб? І чому індивід (як засвідчують наші експериментальні результати) на будь-якому із найраніших етапів онтогенезу виявляється готовим до інтеріоризації? Це, по-перше, А, по-друге, - звідки виникають *людські* потреби, що породжує їх?

Відповідь на ці фундаментальні питання вимагає створення нової методології як **методу теоретичного аналізу особистості**.

Жива істота, яка *починається* в материнському лоні, є відпочатково «плоть від плоті» *твором двох людських істот*. Соціальне (весь неосяжний досвід поколінь, привласнений і сконцентрований у двох люблячих істотах - батьках) опредметнюється і втілюється в *дивне* створіння — нову біологічну істоту, але... не лише біологічну, а саме - біосоціальну. Потреба двох, біосоціальна за природою: потреба їх один в одному і потреба у власному *продовженні* - творінні, - саме вона породжує це творіння і продовжується в ньому, реалізуючись у різних потребах, також забезпечує, в тому числі і те, що називається «вростанням у культуру». Потреба виступає і носієм віковичного досвіду людини (і як біологічної, і як соціальної істоти) і, водночас, вона є виток *особистісної* активності - активатором, енергія якого ніколи не згасає, тому що вона *втілюється і відновлюється* у новому житті.

Коли ми спостерігаємо (досліджуємо) людську дитину в перший період її існування після фізичного народження, наш *чуттєвий досвід* (або й експеримент) надає нам інформацію про окремі частини, їх взаємозв'язок, функціонування. При цьому щось дуже головне, суттєве, залишається поза нашим чуттєвим досвідом, але ми *знаємо про це*. Ми знаємо, що це - жива, людська істота, що в основі її існування -

дія біосоціальної нужди, що вона, істота, *вже зараз* є втіленням усього природного і культурного досвіду і конкретно - своїх батьків, що вона готова стати особистістю, і ми можемо уявити, якою вона стане (і біологічно, і соціально). Це знання - не менш реальне, ніж те, що ми отримуємо в чуттєвому плані, воно просто - інше. В.Гете дуже давно назвав таке знання напрочуд вдало - «точна фантазія»: тобто, це наша вільна побудова, але вона, ніби-то, «не зовсім» вільна, оскільки є водночас і точною, адже ґрунтується на надійних емпіричних даних. Це є наше проектування цілісного об'єкта вивчення. Але ця «точна фантазія» не охоплюється існуючими у психології дослідницькими процедурами. Вона або «мається на увазі», або підмінюється якимись частковими поняттями - домислами, які, взагалі-то, ніякого відношення до об'єкта вивчення не мають. Це є феномен, перед яким психологія в усіх її напрямках і проявах завжди зупинялася, і заявляла, що далеко не все може бути даним у досвіді.

Ми вважаємо по-іншому. Якщо чуттєвий досвід виявляється недостатнім у поясненні феномена особистості, немає смислу ні зупинятися, ні привчати думку до спекулятивних хитросплетінь. Треба подолати даний недолік шляхом *розищення і якісної зміни* досвіду. Підкреслимо: мова йде не лише про розищення (скільки б нових методик і технік ми не застосовували, якщо вони виходять з існуючої парадигми, то нічим не допоможуть). Необхідна саме якісна зміна, тобто зовсім інший і новий досвід, який відповідав би сутності самого явища, що вивчається.

У даному випадку суттєвим є єдність: природа - олюднена, людина - оприроднена. Сама ця фраза, звичайно, нічого не дає в пізнанні, але без неї ми не можемо йти далі, вона - точка відліку. Тому що олюднена природа і оприроднена людина - це є феномен (а не лише констатація), і як такий він має різні форми існування. Одна з них — біосфера як єдність, а інша — людська істота як єдність. В останній ця єдність *викликається і утримується нуждою*, біосоціальною за своєю сутністю.

Набуття якісно нового досвіду вимагає нового методу дослідження, адекватного і об'єкту, і вихідним положенням. Це не може бути аналітичний метод, оскільки нужда як вихідна суперечлива єдність біологічного і соціального *не розкладає, а створює*, інтегрує цілісну особистість у процесі її онтогенезу. Отже, це має бути метод, який би моделював генезу особистості. Ми назвемо його - генетико-моделюючим, оскільки ця назва максимально відповідає його сутності. (Необхідно зауважити, що в теорії розвивального навчання генетико-моделюючий метод називається генетико-моделюючим експериментом, і ототожнюється з формуючим навчальним експериментом. Нам здається, що це ототожнення є непорозумінням, оскільки відображає думку, ніби-то Л.С.Виготський вживав терміни «експериментально-генетичний метод» і «генетико-моделюючий» як синоніми, що, на наш погляд, є дуже сумнівним).

Особистість є складною системою, що саморозвивається, тобто - сама моделює і реалізує власну генезу. Для того, щоб науково дослідити цей процес, а, отже, й дослідити саму особистість, ми маємо створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали й не зупиняли його штучно, а - викликали, співіснували б із ним. В ідеалі - це є співіснування за принципом сполучальності (Г.С.Костюк): ми повинні дати змогу особистості (об'єкту вивчення) вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але, водночас, надавати їй керовано такі можливості (природ-

ні і соціальні), які підлягають емпіричній фіксації і верифікуванню.

Генетико-моделюючий метод, як уже сказано, не є, власне, аналізом. Разом з тим, він, як і будь-який науковий метод, обов'язково має аналітичну складову. Не на підставі тільки даних чуттєвого досвіду, і не на підставі тільки емпіричного мислення, а в результаті поєднання цих двох складових з третьою - «точною фантазією» (або - креативністю), ми повинні виокремити в цілісній особистості такі змістовні одиниці, які були б *самостійними і самодостатніми*, несли в собі всю цілісність і забезпечували у своїй сукупності її (цілісності) саморозвиток і функціонування. Останнє - головне і суттєве: «одиниця» системи, що саморозвивається і саморегулюється, принципово відрізняється від тих «одиниць», що встановлювались в експериментально-генетичному методі. Образно і, разом з тим, абсолютно точно кажучи - вона має бути *живою*. Дотримання цього і буде означати відхід від редукції.

При цьому не слід забувати, що й сама особистість є дійсною «одиницею» існування і розвитку людської психіки. І в цій своїй іпостасі вона - далі не розкладається. Психіка людини - особистісна, і цей вираз означає, що будь-яке дослідження будь-якого часткового процесу чи явища буде адекватним лише тоді, коли це останнє розглядатиметься як змістовне відгалудження особистості, і лише тоді воно стане зрозумілим (зазначимо, що це не враховується в психології далі декларування).

Як встановити в аналізі змістовні «одиниці» особистості? Звернемось знову до «точної фантазії»: генеза, існування, оформлення, саморозвиток особистості забезпечуються особливою й унікальною біосоціальною силою - нуждою. Нужда як суперечлива, рухлива і енергетична єдність біологічного і соціального, як втілення і можливість подальшого нескінченного втілення людського в людське, як те, що моделює і реалізує рух особистості, і є вихідною всезагальною одиницею - носієм особистісної природи психіки людини. У своєму «розгортанні» нужда «зустрічається» із соціальними і біологічними факторами оточення людини і задає змістовні точки - одиниці тезаурусу особистості. Вони, ці одиниці, є і вузликami структури, і водночас - лініями розвитку особистості.

Існування (функціонування, розвиток) окремих ліній розвитку особистості (змістовних «вузликів» її структури) має, таким чином, досить жорстку подвійну обумовленість - детермінованість.

Всезагальний плин людської нужди «зустрічається» з факторами оточення (біологічними, чи соціальними). Виникають відгалудження нужди - потреби, які, реалізуючись, утворюють певні специфічні міжфункціональні системи, що спеціалізуються, залишаючись при цьому частинами і носіями цілісності (аналогія з тканинами і органами людського організму). Так виникає диференціація інтегрованої єдності особистості.

Таким чином, аналітична складова генетично-моделюючого методу спрямована на виокремлення змістовних рухливих одиниць генези і самомоделювання. І хоча це принципово відрізняється від встановлення одиниць у межах експериментально-генетичних, ми залишаємо без змін назву першого принципу нашого методу - принцип аналізу за одиницями.

Згідно з нашою методологічною парадигмою, застосування генетико-моделюючого методу дозволить, нарешті, «повернути людину в психологію», оскільки метод дає можливість проаналізувати і, водночас, інтегрувати те вихідне системостворювальне начало

особистості, яким виступає нужда як унікальна єдність біологічного і соціального та їх активант. Розробка методу, таким чином, є першочерговою і найбільш актуальною проблемою. На даному етапі нами розроблені основні принципи його побудови і застосування (перший з них - «аналіз за одиницями» тут викладено).

Інший важливий принцип генетико-моделюючого методу дослідження особистості відображає її відпочаткову природу. Це принцип *єдності біологічного і соціального*. Статус принципу наукового методу не дозволяє лише декларувати дану єдність, оскільки в цьому випадку він перестане бути принципом. Необхідно чітко усвідомити, що саме мається на увазі, що розуміється під єдністю?

Свого часу В.Штерн, дуже уважно розглядаючи проблему взаємодії біологічного і соціального в особистості, сформулював «принцип конвергенції». Його сутність полягає в тому, що ні про яку функцію особистості, ні про яку її властивість не можна сказати, виникає вона ззовні чи зсередини. Треба розібратися, що в ній виникає ззовні, а що - зсередини, оскільки і одне, і друге бере участь - але неоднакову - в її здійсненні [4]. Питання, однак, набагато складніше. Ми вважаємо, що складну суперечливу взаємодію біологічного і соціального є сенс розглядати у двох площинах - як фактори, що *діють* на особистість (1), і як фактори, що *утворюють* особистість і забезпечують її існування і розвиток «зсередини». Перша площина аналізу являє собою взаємодію «особистість — навколишній світ». У ній дійсно можна деякою мірою виокремлювати власне біологічні (природні) фактори і соціальні.

Хоча останні, насправді, ніколи не є чисто соціальними, адже всі вони являють собою продукт людини (людства), в якому певним чином втілено не лише соціальне, але й біологічне тієї цілісної, біосоціальної істоти, що їх створювала. Якщо ж розглядати біологічне і соціальне як внутрішнє, особистісне, слід визнати, що ми ніколи не маємо в цьому випадку їхньої окремісті. Ми відступаємо від традиційного розгляду біологічного як спадкового і тілесного: «усередині» особистості біологічні і соціальні фактори не існують як окремі, кожен з них являє собою інобуття іншого.

Будь-яка думка, образ, ідея, потреба неможлива поза біологічними структурами і функціями організму. Так само правильним є і зворотне: кожна тілесна структура, кожна біологічна функція людини - це є прояв людського єства, тобто це є те, що відпочатково несе в собі як біологічне, так і соціальне втілення, і психосоматичні явища, які інтенсивно досліджуються сучасною наукою, є найкращим підтвердженням цього.

Принцип єдності біологічного і соціального відкриває дійсну сутнісну природу витоків активності особистості. Коли психологія твердить, що такими витокими є потреби, вона помиляється. Адже є дуже просте й доречне питання: а звідки виникають потреби? Крім того, дією потреб не можна пояснити саморух, саморозвиток тієї складної відкритої системи, якою є особистість. Так і виникає уявлення про *дух*, як першоджерело активності, яке не може бути досліджено в межах сучасної науки. Знову найцікавіше й найголовніше зникає для психології.

Ми стверджуємо, що таке вихідне першоджерело активності особистості насправді існує, і воно цілком

підлягає науковому дослідженню. І це є нужда. В.В.Давидов зазначав: «Нужда є глибинною основою потреби... Проблема полягає в тому, як ця нужда у людини перетворюється на відповідну потребу» [2]. Далі зазначається, що цього ще ніхто в психології не вивчав, і це є правда. В.В.Давидов розглядає нужду в контексті діяльності (а не особистості), як її важливу складову, і зовсім не намагається аналізувати її психологічний зміст, зазначаючи що це «дуже складна майбутня розмова...» [2].

Ми виходимо з того, що нужда є вихідним енергетичним началом особистості, біосоціальним за своєю природою. Онтогенез особистості починається значно раніше, ніж вона народжується фізично. Його початок – упредметнення — втілення нужд двох осіб, що люблять одна одну. Виникає нова форма існування нужди, яка (нужда) просто не може існувати без матеріального носія (принаймні, сучасна наука не знає іншого способу існування біосоціальної нужди, окрім існування її в якості соціобіологічного енергетичного підґрунтя особистості людини).

Дотримання принципу єдності біологічного й соціального в межах генетико-моделюючого методу означає вивчення онтогенезу від його дійсного початку, дослідження механізмів виникнення потреб із нужди. В цілому, це означає розгляд у будь-якому конкретно-психологічному дослідженні існування особистості як становлення здатної до саморозвитку вихідної біосоціальної єдності.

Наступним важливим принципом побудови генетико-моделюючого методу є *принцип креативності*. «Зустрічі» нужди з численними і різноманітними об'єктами і явищами не просто породжують потреби, вони зумовлюють цілепокладання і розвиток власних і унікальних засобів досягнення цілей. Це є, фактично, творчість. Свого часу А.Адлер постулював наявність в особистості особливої інстанції - «креативного Я», яка забезпечує існування людини за власними цілями і бажаннями, формування своїх життєвих шляхів і стилів.

Саме в цьому сенсі ми вживаємо термін «креативність». Отже, мова йде про творчу унікальність особистості, яка пронизує весь її життєвий шлях. Уже сам початок нової людини є нічим іншим, як результатом творчого акту упредметнення своєї нужди двома люблячими істотами. Вже сама по собі дана особистість є результатом і продуктом творчості. І нужда, втілена у ній, має величезний креативний потенціал, який виявляється в унікальності, гетерогенності, самоусвідомленні, самодостатності в цілому. Дійсна таємничість і загадкова унікальність людської свідомості полягає в її здатності до моделювання і самомоделювання. Саме це призводить, зокрема, до абсолютно своєрідного співвіднесення у свідомості минулого, сучасного і майбутнього. Свідомість самомоделюється, привласнюючи здібність і моделює подальше існування людини.

Креативність є глибинною, відпочатковою і абсолютно «природною» ознакою особистості — це є вища форма активності. Активність, яка створює і залишає слід, втілюється. З другого боку, креативність означає прагнення виразити свій внутрішній світ. Коли О.Ф.Лосев називає вираження однією з атрибутивних ознак особистості, він чітко визначає, що це вираження насправді є, в той же час, і актом створення цього світу.

Дотриматися принципу креативності в аналізі (і в дослідженні) особистості, означає «взяти» її існування в цілому, в її унікальній спрямованій єдності, в якій вона лише й існує. І це означає реально врахувати багатозначність, неочікуваність і непередбачуваність особистості. З іншого боку, це означає віддати собі звіт у тому, що все однозначне і прогнозоване, що ми намагаємося отримати в сучасних експериментах, є, насправді, навіть не конкретним випадком, а справжнім артефактом. І в цьому - головний недолік досліджень у галузі психології особистості. Останнє ми вважаємо дуже важливим, перш за все, методично, і тому формулюємо наступний *принцип - рефлексивного релятивізму*, який фіксує принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості. Адже самодетермінація через власну нужду відкриває людині принципово ненасичувану і необмежувану можливість різноманітності буквально всіх проявів і властивостей.

Наявність рефлексії як одного з найбільш цікавих і загадкових наслідків зустрічі нужди з життям людини, робить це життя безмежно своєрідним, відкриває людині дійсну нескінченність ресурсів самозміни в кожний момент часу. У цілому це явище є добре відомим: згадаймо хоча б настійливе твердження Ф.М.Достоевського про неосяжну глибину і непередбачуваність «дійсної, ґрунтовної особистості» кожної людини. Разом з тим, прагнення позитивної науки до прагматичного схематизування призводить до дуже спрощених уявлень щодо особистості людини. Принцип релятивізму (відносності) застерігає від схематизму і поверхових прогнозів - наші знання є обмеженими і завжди будуть такими: ми надійно знаємо лише про наявність рефлексивно-творчого потенціалу людини і про безмежність його проявів. У зв'язку з цим, відкривається справжня обмеженість і несерйозність спроб схематизування - моделювання особистості. В зв'язку з цим же, відкривається справжня глибина страждань людини, якою маніпулюють, або яка сама маніпулює...

Водночас, *принципи креативності і релятивізму* відкривають справжній зміст явища суб'єктності: нужда в онтогенезі ніби розгалужується. Частина її існує і функціонує так, як це було в ранньому дитинстві, як було на початку: поза волею даної людини забезпечується її життєздатність і плин життя в цілому. Інша «гілка» нужди спрямовується виключно на зустрічі з соціальним світом. Саме ці зустрічі породжують вищі психічні функції, цілепокладання, пристрастність внутрішнього світу, креативність. Так народжується суб'єкт.

Останній *принцип* генетико-моделюючого методу дослідження особистості - *єдність експериментальної і генетичної лінії розвитку*. На наш погляд, це дуже суттєвий момент характеристики не лише

нашого методу, а й загального стану речей у культурно-історичній теорії. Ще в роботі, яка, власне, й присвячувалась розробці основних положень і методів дослідження, Л.С.Виготський геніально передбачав труднощі, пов'язані з тим, що вивчення психології вищої функції в її формуванні призводить до фундаментального (і сакраментального, між іншим) питання: чи так формується дана функція поза експериментально-генетичним методом, у «природних», так би мовити, умовах [1]. Іншими словами, самі формуємо, і те, що формуємо - те й вивчаємо. А як насправді, без нашого втручання?

Гостроту цього питання, на жаль, не помітили його послідовники й учні. І даремно: психологія стала «формуальною», формуючий експеримент і зараз є необхідним атрибутом дисертації. Але ж, пам'ятаємо (?), наука повинна вивчати об'єкт у його логіці, а не власну логіку дослідника в об'єкті, що ним же й створюється. Питання залишилось поза увагою, а наскільки ж воно загостриться, коли «в психологію повернеться людина»? Адже головним стане питання, на яке зараз просто ніхто не звертає увагу, - коли в дитини штучно формується (і вивчається), скажімо, опосередковане запам'ятовування способом «врощування-привласнення», сама дитина при цьому існує і розвивається як цілісність. Ми вивчаємо дискретний момент - як воно врощується, як привласнюється. А що відбувається при цьому з дитиною, з її іншими функціями і явищами. І кардинальне питання, а як це відбувається в інших дітей, у тих, у кого ніхто нічого не формує спеціального?

Ця цілісна особистість виходить на перший план у генетико-моделюючому дослідженні. І ми легко схилиємось до феноменологічного напрямку, коли даємо собі звіт, що тут (див. *принцип креативності*) нічого «змодельовати» не можна, не порушивши філігранно тонкий процес *самомоделювання і саморозвитку*. Отже, залишається тільки опис? Ні, ми впевнені, що поєднання цієї «природно» - генетичної лінії розвитку з експериментальною можливе, але не шляхом формування-привласнення здібностей, але шляхом створення в експерименті особливих умов розгортання і «уповільнення» становлення цілісних одиниць аналізу. Це має відбуватися на тлі різноманітних (але фіксованих) можливостей для самомоделювання.

Повернемося знову до Л.С.Виготського, який стверджував (і абсолютно справедливо), що новий концептуальний підхід вимагає нового, адекватного методу дослідження [1]. Ми вважаємо, що генетико-моделюючий метод (у нашому його розумінні) відбиває ті сутнісні ідеї, які ми намагаємося реалізувати у дослідженні особистості як цілісності, яка саморозвивається завдяки дії біосоціальної основи — нужди, що опредметнилася в даній особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Виготський Л.С.* Собр. соч.: В 6-ти т. - М: Педагогика, 1982.
2. *Давыдов В.В.* Проблемы развивающего обучения. - М.: Педагогика, 1996. – 240 с.
3. *Костюк Г.С.* Принцип развития в психоло-

гии // Методологические и теоретические проблемы психологии. - М.: Наука, 1969. - С. 118-152.

4. *Штерн В.* Персоналистическая психология // История зарубежной \ психологии. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. - С. 186-200.

Подано до редакції 10.03.05